

Тема 2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Мета: проаналізувати етапи становлення краєзнавства в Україні; ознайомити зі фундаторами українського краєзнавства; скласти життєпис видатних постатей українського краєзнавства; охарактеризувати характер діяльності перших краєзнавчо-туристичних товариств; розвивати мислення студентів; виховувати інтерес до предмета, розуміння важливості його вивчення, патріотичне виховання.

Література:

1. Демідієнко О.Я., Іонова О.М., Кузнєцова В.І. Основи краєзнавства. – К., 2001.
2. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV - перша половина XVII ст. - К.: Картографія, 2004. - 208 с.
3. Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Наук. Збірник. – К.:Академія, 2003.
4. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. – К.: Вища школа, 1994.
5. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф.Д. Заставного. – К.: Знання, 2006.
6. Тронько П. Т. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. - 1993. - № 1. - С 3-7.

ПЛАН

1. Родовід українського краєзнавства. Фундатори національного краєзнавства.
2. Витоки краєзнавства.
3. Зародження наукового краєзнавства.
4. Становлення українського краєзнавства.

- 1 -

На сьогоднішній день актуальною для краєзнавства залишається проблема періодизації його історії розвитку в Україні. Останнім часом українські науковці-краєзнавці (П. Тронько, Г. Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мариняк, М.Пістун, О. Шаблій, М. Костриця та ін.) у ряді праць оприлюднили своє бачення етапів періодизації історії краєзнавства в Україні.

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, організація.

Таблиця 2.1. Періодизація національного краєзнавства

Періодизація національного краєзнавства			
I етап	II етап	III етап	IV етап
Витоки краєзнавства. Три періоди: найдавніший, античний, середньовічний – від появи найдавнішої людини (140 тис. років тому – до XVII ст.)	Зародження наукового краєзнавства в Україні. Три періоди: анкетно- описовий, експедиційний, статистичний (від початку XVII ст. до	Становлення Українського краєзнавства. Охоплює останню третину XIX ст. –	Організація краєзнавства в Україні. 20 – 30 рр. XX ст. до сьогодні

Фундаторами українського краєзнавства вважаються: Нестор Літописець, Г.Новицький, І. Серезневський, М. Костомаров, М.Максимович, К. Ушинський, Софія Русова, М. Грушевській, І. Франко, С. Рудницький, І. Крип'якевич, Ф. Вовк та ін.

- 2 -

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими проблемами – мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для цього необхідні були знання про місцеві природні умови, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витoki краєзнавства зародилися разом з пізнанням людиною навколишньої місцевості.

Першим географом-краєзнавцем, істориком, етнографом, що описав терени України, вважають Геродота з Гелікарнаса (484 – 425 рр. до Р. Х.). Геродот описав околиці м. Ольвія, пониззя Дніпра, Велику Скіфію – Пн. Причорномор'я (скіфи-орачі, скіфи-кочівники, скіфи царські).

В подальшому краєзнавчими дослідженнями території України займалися гр. географ, історик Страбон (66 – 20 рр. до н.е.), римський картограф, етнограф Клавдій Птоломей (90 – 160 рр.).

Клавдій Птоломей першим серед вчених почав відрізняти географію (загальну географію) і хорографію (країнознавство і краєзнавство).

Помпоній Мела створив у 40-их рр. н.е. карту Сарматії де виділялась чітко Меотида (Чорне та Азовське море), Тавріка (п-ов Кримський), річки Дон, Дніпро, Пд. Буг, Дністер, Дунай. Північніше Сарматії на карті розміщений етнонім *венеди* (venedes) – перша документальна самоназва угруповання ранньослов'янських племен.

Пізніше колоритні краєзнавчі картини слов'янського землеробського побуту описані послом імператора Візантії Приском Паннійським під час його подорожі у столицю гунського царя Атіли у Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н.е. пд. - зх. група східних слов'ян (Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянина) стала відомою під назвою «анти», а згодом «руси / роси».

Чимало краєзнавчих описів про наш край і люд залишили арабські вчені: Ібн Абдаллаг (820 – 912 рр.) – описи східних слов'ян, Ібн Баттута (1304 – 1377рр.) – описав Крим і Приазов'я; Аль-Балхі у “Книзі образів землі” описав русичів, їх традиції і побут.

Систематичні краєзнавчі пошуки проводилися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис «Повість врем'яних літ». Сьогодні є всі підстави вважати цей першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів - *Нестора Літописця* – першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву «Україна» (1187р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209 – 1292 рр.), де міститься більша кількість цінної історико-та географо-краєзнавчої

інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста і транспортні шляхи відігравали важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом. Поява відомостей про культуру та побут українського народу відноситься до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як цілісний етнос.

Французький географ *Жільбер де Лянуа* у XV ст. описав західні та південно-західні землі України. Першим докладним краєзнавчим описом географії нашої країни була книга (1549р.) *Зигмунда Герберштейна* – німецького мандрівника. Першою картою українських земель є карта географа *Батіста Ан'єзе* (1548 р.). Французький військовий інженер *Г.Л. де Боплан* у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків «Опис України та сумежних земель», у ній міститься перша цілісна карта регіонів.

Нова ренесансна хвиля українського краєзнавства припала на XVI – XVII ст. з розвитком братських шкіл і поширення шкільництва серед широких верств населення.

Майже усі книжки природничого характеру були насичені краєзнавчим матеріалом. Загалом за рівнем краєзнавчої освіченості український народ у XVI – XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів. На зміну стихійно-описовому етапу розвитку краєзнавства з XVIII ст. настає другий етап початку наукового зародження краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний, та ін. методи дослідження. Тогочасні краєзнавчі описи набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

- 3 -

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України. *М.Ломоносов* вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем КМА Г. Новицьким написане дослідження “Краткое описание о народе остяцком”. Перший опис російської імперії, включаючи й Україну, належить Івану Кирилову. У 1731 р. він видав книгу “Цветущее состояние Всероссийского государства”. У 1745 р. Академія наук випустила “Атлас Российской империи”, в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї і задуми І. Крилова в подальшому розвинув В.М. Татищев (1686 – 1750 рр.). Для повного опису тодішньої Росії в 1737 р. В.М.Татищев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, етнографії, історії, антропології, медицини, тощо. Програма В.М. Татищева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико й економіко-географічного, історичного та етнографічного дослідження.

У 1765р. утворилося Вільне економічне товариство з метою «поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей». Це було перше наукове товариство в російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку с/г.

У 1777 р. при Академії наук був створений Топографічний комітет, який розробив «Проект топографічного опису Росії», заклав фундамент для такої копіткої роботи, як складання топографічних описів губерній і намісництв, що була проведена наприкінці XVIII ст. і сприяла розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу наукову експедицію по Лівобережжю України у 1768-1775рр. організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру і побут українців і нині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях академіка В. Зуева. У 1790 р. в Москві видано книгу Я.Маркевича “Записки про Малоросію, її жителів та виробництво”.

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, Поділля, Київщини) до складу Російської імперії у правлячих колах виникли потреби в отриманні різнобічної інформації про багатства краю з метою їх економічного використання. У новоутворених губерніях розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

У 1795 р. були створені атласи намісництв, які містили стислі топографічні описи. Топографічний опис є надзвичайно цінним джерелом з погляду методики організації краєзнавчого дослідження та наявності фактичного краєзнавчого матеріалу.

У перших десятиліттях XIX ст. в Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків. Провідним з яких став саме Харків. Початок народознавчих досліджень поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне краєзнавство такі відомі вчені, як І.І.Срезневський (ректор університету) та М.І. Костомаров – основоположник народницького напрямку в історіографії України. М. Костомаров був одним із засновників Кирило-Мефодіївського Братство (1846р.). Науково-краєзнавча спадщина Братства величезна.

У 1830 – 1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії і старовини (1839 р.). За період свого існування (1839 – 1922 рр.) це товариство випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування. У 1859 р. об'єднався з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини XIX ст.. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку з заснуванням тут університету (1834 р.). Ректор університету М.О. Максимович разом з М.І. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України.

Третій етап – становлення українського краєзнавства – охоплює останню третину XIX ст. – початок XX ст. В даний період краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень

народного побуту. Ця діяльність з залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах України.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією – проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український етнограф фольклорист, географ-краєзнавець, автор тексту гімну “Ще не вмерла України” Павло Чубинський. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал – 12 томів.

13 лютого 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, головою було обрано Г.Галагана. Даний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму по вивченню України. У 1876 р. Південно-Західний відділ з політичних міркувань було закрито, а відродження його роботи відбулося в 1947 р.

Видатний український педагог К. Д. Ушинський (1824 – 1871рр.) теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства.

Інший видатний педагог Софія Русова (1856 – 1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника “Початкова географія” (1911 р.) – нерозривно пов’язувала вивчення географії з краєзнавством.

З кінця ХІХ ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства спостерігається певний застій у зв’язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства “Просвіта”. Головою “Просвіти” став професор академічної гімназії Анатоль Вахнянин. Основою організаційного розвитку і діяльності “Просвіти” стали його філії і читальні.

У 1873 р. було засноване “Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка”, яке друкувало наукову українознавчу літературу. Головою НТШ був до 1914 р. М. Грушевський.

С.Рудницький - фундатор української наукової географії й географічного краєзнавства. Рудницький розглядав краєзнавство у тісному зв’язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. У праці “Нинішня географія”, 1905 р. він відстоював позицію комплексного краєзнавства, яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст. - це період комплектування й оформлення збірок про пам’ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв. У цей період відомий український учений-краєзнавець Ф.К. Вовк видав 455 друкованих праць з етнографії та фольклористики. Він був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.